

Příběh setkání

Vzhledem k tomu, že můj zájem i zkušenost se poutá k narativnímu typu výzkumu, pokusím se i svou následující reflexi **vztahu mezi respondentem a výzkumníkem** pojmut formou vyprávění. Vyprávění o konkrétním výzkumu, o konkrétním příběhu **sdílení zkušeností s druhými lidmi**.

Na začátku byl pocit. Pocit respektu k druhým lidem. Zvláště pak k lidem, jež prožili život bohatý na zkušenosti, které si málokdo z nás, kdo si to na vlastní kůži neprožil, dokáže snad jen stěží představit. A tak jsem cestou na výzkumné pole přemítala, jak vlastně vstoupit v roli výzkumnice do života lidí, kteří přitahují můj zájem právě obdivuhodnými a zároveň nelehkými životními zkušenostmi. Někde v pozadí jsem stále cítila otázku, která popichovala mou vlastní nejistotu. Co já sama mohu těmto lidem nabídnout? Nechci přeci jen přijít, vzít si a odejít. Tato nejistota se mi nakonec ukázala ve svém přirozeném světle. Znamení, nasvědčující tomu, že mi záleží na tom, abych s těmito lidmi navázala upřímný, otevřený a vyvážený vztah, svým způsobem limitovaný výzkumnou situací. Přesto pro mě osobně nijak zvlášť odlišný od vztahů „běžných“. Stále to pro mě je vztah člověka s člověkem. Blíže bych se rozepsala následovně.

Výzkum, ke kterému v tomto textu obracím svou pozornost nejvíce, jsem realizovala v Brně v rámci své diplomové práce. Tu jsem věnovala **tématice náročné životní situace rodičů dětí s mentálním postižením**. **Cílem** výzkumu bylo podívat se na tuto specifickou životní situaci očima samotných rodičů, nikoli badatelů, a tak se pokusit situaci komplexněji přiblížit. Z tohoto důvodu a také vzhledem k emoční i etické citlivosti zvolené problematiky výzkumu jsem se rozhodla jít cestou kvalitativního přístupu ke zkoumání. Tedy zacílit svou výzkumnou pozornost na **pohled z perspektivy subjektu**, chápání chování a významu jazyka v sociálním kontextu, důraz na čas a proces, preference otevřeného a málo strukturovaného designu výzkumu a na vyhýbání se koncepcím a teoriím v počátku výzkumu. Smyslem výzkumu nebylo formulování obecných závěrů ani vysvětlování způsobu zvládnání této náročné životní situace. Výsledky prezentují popisy toho, jak sami respondenti chápou a prožívají svou situaci. Jaká jsou životní témata rodičů dětí s mentálním postižením. Na základě jejich pohledu jsem se pokusila o souhrnnou nikoli vyčerpávající charakteristiku této náročné životní situace.

Pro získání narativního materiálu jsem se rozhodla využít **techniku vedení rozhovoru nad čarou života**. Především jsem techniku shledala jako „nenásilnou“ přirozenou pro vedení autobiografického rozhovoru, kdy jsem v roli začátečnice mohla poměrně jistě následovat linku rozhovoru, předkreslenou standardními otázkami této techniky na oblasti ze života jedince jako jsou významné události a osoby. Dále pak si lze díky této technice utvořit „chronologickou mapu“ (kontext minulosti-bod narození, přítomnosti-kde se nacházíte teď, vize budoucnosti) individuální zkušenosti a tím i získat komplexnější přehled o konkrétní situaci člověka v náročné celo/životní situaci.

Mimo tyto přednosti má technika i své zcela jiné a silné stránky. Cílená rekapitulace života navozuje atmosféru otevřenou znovuprožití vyprávěného příběhu. Má blízko k meditaci, k zamyšlení se nad tím „odkud a

kam jdeme“. Díky svému „emočně nabitému potenciálu“ náleží spíše do psychoterapeutického repertoáru než do výzkumného prostředí, tedy může snadno překročit už tak prostupné hranice výzkumného rozhovoru - vztahu.

Dále pak, je tato technika spojená s tím, že žádáme lidi o velice osobní a pravděpodobně i bolestí naplněné výpovědi. Tím více je důležité umět navázat vztah důvěry a také se zamyslet nad tím, co já sama (jakou „odměnu“) mohu respondentům za jejich ochotu sdílet se mnou své zkušenosti nabídnout.

Tolik asi ke kontextu „zdrojového“ výzkumu. Zpět k jeho vztahovému rámci a ke zkušenostem, které mě formovaly k poměrně vyhraněnému postoji výzkumnice.

Utvoření bezpečného prostoru

Především zmíněný „emoční aspekt“ se ve velké míře promítl do povahy vztahu mezi mnou – výzkumníci a rodiči - respondenty. Nebyl to už pocit nejistoty, s kterým jsem vstoupila do kontaktu s rodiči. Seznámení se s touto technikou a rozhodnutí se ji použít, šlo ruku v ruce s pocitem vlastní kompetence, schopnosti vytvořit „bezpečný prostor“ pro vyprávění a případné projevení přirozených emocí, jak radostných, tak strastiplných. Zde bych se zastavila u slovního spojení **bezpečný prostor**. Utvoření takového prostoru vybízí výzkumníka k několika klíčovým „zabezpečujícím“ krokům tak intimního rozhovoru. Patří sem počáteční jasné stanovení hranic výzkumného rozhovoru. Což sebou dle mého názoru nese pečlivě provedený „informovaný souhlas“ respondenta. Alfou a omegou „zajištění hranice“ našeho rozhovoru dále bylo „jednoduše“ otevřené sdělení zájmu, pozorné naslouchání, poskytnutí opory v místech bolestí naplněného vyprávění i společný prožitek radosti, zkrátka „proces sdílení“. Tímto se vracím k mé již zmíněné počáteční nejistotě v podobě otázky, co já sama mohu těmto lidem nabídnout. Odpovědí mi byl prožitek toho, že sdílení je oboustranně smysluplný proces. V tom mě po skončení rozhovorů utvrdily i výpovědi rodičů o jejich pocitu jisté úlevy či zadostiučinění díky možnosti povyprávět někomu „zvenčí“ svůj životní příběh.

Další významnou roli „zabezpečení“ zde popisovaného vztahu hraje i vlastní připravenost výzkumníka. A to jak v podobě informací, kontaktů na případná odborná centra pomoci („informovaná první pomoc“), tak v podobě vnitřní pohotovosti. Připravenosti na svou vlastní reakci na případný průchod nepříjemných emocí respondenta. Ovšem to už je, zdá se mi, opravdu otázka „citlivého přístupu“ a jisté zkušenosti. Umět se vyhnout balancování a nejistým krokům. Spíše „opečovat“ přirozenou reakci na vyprávěním znovuprožívanou bolest, avšak nejt hlouběji za vidinou opravdu intimní autentické výpovědi. Domnívám se, že i díky této připravenosti (a to hlavně díky zájmu o problematiku rodin s dětmi s mentálním postižením realizovanému již dříve v praxi), se mi během rozhovorů nestalo, že by bylo potřeba odkázat respondenta/tku na odbornou pomoc.

Vzhledem k intimní povaze tématiky výzkumu, bylo tedy zapotřebí zajistit nejen jeho metodologické ošetření, ale i případné odborné psychologické „ošetření“ vztahu s respondenty. Konkrétně například věnovat po skončení rozhovoru pozornost tomu, v jakém psychickém rozpoložení se respondenti nacházejí. Nenechat člověka odejít s pocitem znovuoživené bolesti a očima plných slz. Cíleně se zaměřit na emoční uzavření setkání.

Těžko popsat slovy „**technický chod**“ utváření vztahu. Za nejdůležitější považuji vnitřní naladění, „opravdový zájem“. Na druhou stranu mě přeci jen napadají některé uchopitelné body.

Už při oslovení respondentů bylo jasné, že mi rozhovor poskytnou pouze lidé, kteří jsou sami motivovaní ke sdělení a sdílení svých zkušeností. Rodiče byli potěšeni, že má někdo zájem o to, jak právě oni žijí. Navíc mladý člověk, který sám podobné zkušenosti nemá. Jejich očekávání od rozhovoru bylo spíše něco jako „přátelské

setkání“. I já jsem vyjádřila svá očekávání – především zájem pokusit se prostřednictvím této práce zachytit a reprezentovat to, jak sami rodiče vnímají, prožívají a hovoří o své situaci.

Před začátkem rozhovoru jsem rodiče podrobně seznámila se zaměřením a postupem výzkumu. Také jsme se dohodli na zajištění anonymity jejich výpovědí. Uvolnění přineslo i sdělení, že záleží pouze na nich, co mi budou chtít o svém životě říci. I když na druhou stranu pak bylo pro rodiče těžší své vyprávění začít. Obraceli se na mě s otázkou, co vlastně bych já chtěla vědět. K tomu, abych minimalizovala vliv výzkumných otázek a zároveň naplnila smysl narativního výzkumu, mi dopomohla již popsaná technika „čára života“. Požádala jsem rodiče, aby si zkusili na list papíru nakreslit svou čáru životem, což pak již sami doprovodili vyprávěním. Během rozhovoru již nebylo potřeba „jakkoli zasahovat“, i výzkumná situace se rozběhla přirozeným směrem „setkání člověka s člověkem“.

Posledním bodem v přímém setkání s respondenty bylo samotné zakončení rozhovoru. V této chvíli přišlo na řadu již zmíněné a tolik důležité „pečlivé“ uzavření na emoce bohatého vyprávění. Především rozpuštění možného dozrání negativních emocí a navození uvolnění, odpoutání se ze situace, rozloučení. Rodiče shodně po rozhovoru sdělovali, jak jim povídání přineslo určitý pocit úlevy a zadostiučinění. Jakým konkrétním způsobem jsem postupovala, se domnívám, že zde není potřeba přibližovat. Červenou nití celého setkání mi byla intuice a empatie. Tedy opět slova ve vědeckém žargonu doposud ne zcela legitimní.

Uskutečněním rozhovorů však vztah mezi mnou a rodiči tak docela neskončil. Během důkladné analýzy výpovědí i reprezentace výsledků výzkumu – reprezentace zkušenosti rodičů, (kterou jsem upřednostnila nad interpretací dat prostřednictvím nějaké teorie), jsem se v duchu k respondentům navracela. Práci jsem psala kriticky, přesto s ohledem na to, že jí bude číst nejen vedoucí práce a oponent, ale i rodiče. Prostřednictvím pošty jsem rodiče seznámila se zpracováním výzkumu a s jejich individuálními výsledky. Později jsem rodiče ještě kontaktovala telefonicky a ptala se na jejich názor či případné připomínky k práci. Takto jsem zajistila tolik cenou zpětnou vazbu (seznámení respondentů s výsledky výzkumu), kterou považuji za samozřejmou součást výzkumu. Pro mě osobně cennou především v tom smyslu, že mi nebylo větší odměnou, než upřímné, kritické a k tomu pozitivní ocenění mé práce ze strany respondentů. Navíc jsem vnitřně prožila jakýsi pocit uzavření odpoutání se ze vztahu respondent – výzkumník. Nikoli však ze vztahu dvou lidí.

Intermezzo

Bylo a stále je pro mě osobně nadmíru důležité vyladit setkání s respondenty a vůbec svou vědeckou činnost tak, aby bylo zřetelné, že se nehodlám stavět do pozice odborníka - „experta na život druhých lidí“.

Některé mé dosavadní zkušenosti i získané teoretické poznatky mě několikrát dovedly k myšlence, že tento vztah je apriori „mocenský“, a to ve prospěch toho, kdo klade otázky, tedy výzkumníka. Tuto mocenskou nadváhu „sem tam“ shledávám i ve vědeckých pojmech, jako například ještě nedávno hojně užívané „označení“ respondentů - lidí otevřených vědecké zvědavosti, za „zkoumané osoby“ či za „objekty výzkumu“. Nehodlám se zde tímto hlouběji zabývat, pouze poukazuji na to, co mě již za mých raných studentských let snad poněkud radikálněji formovalo a také iritovalo. Nějak se mi ve vědě o člověku jakou je psychologie ztrácel přirozený respekt k člověku. Později jsem našla odbornou literaturu podrobně a poutavě pojednávající o kvalitativním přístupu ve výzkumu (viz.seznam literatury). Dále jsem i díky praktickým zkušenostem došla k názoru, že přeci jen záleží na každém z nás, „jak si to uděláme“. Čímž jsem se upokojila a s čistým štítem, vůči svému

„eticky podrážděnému“ svědomí, vkročila na pole výzkumu. Schůdnou cestou pro mě byl a je právě kvalitativní přístup. Především pro svou otevřenost subjektivnímu světu člověka. Proto jsem mohla celý výzkumný projekt tvořivě sestavit tak, aby reprezentoval především individuální pohled respondentů, což se odrazilo do průběhu celého procesu výzkumu, tedy od sběru „dat“, přes jejich analýzu a interpretaci-reprezentaci.

Dále například i označení respondentů za „informátory“ či „nositele zkušenosti, kterou sám výzkumník nemá“, mi přijde nejen slovně-stylisticky více korektní. Trefně toto označení vystihuje i mé přesvědčení, že výzkumník nemá, nemůže ani mít nemusí, přímý vstup (tedy podobnou zkušenost) do zkušenosti někoho jiného. Což mi vzpomíná přirovnání, že si psycholog přeci nemusí projít vlastní zkušeností s drogou, aby se uměl vcítit do úskalí či potěšení života člověka se závislostí na droze.

Jinými slovy, jsem toho názoru i zkušenosti, že v rámci takto specifického výzkumu, mi bylo nápomocné si ve vztahu s respondenty již v počátku ujasnit a navodit pozici partnerství než pozice „experta a zkoumaného“. Konkrétně zde uvedu situaci, jež vyvstala hned na začátku prvního rozhovoru. Od rodičů zaznívala otázka: „Co vlastně byste chtěla vědět?“. Odpovídala jsem, že smyslem výzkumu je mimo jiné i to, že záleží pouze na nich, jak a co budou chtít o svém životě říci. A jako opěrný bod pro vyprávění jsem rodičům poskytla zmiňovanou techniku - čáru života.

Kritické ohlédnutí

Uvědomuji si, že slov, kterými se můj text doslova hemží, jako je *setkání, sdílení, intuice, vcítění, opravdový zájem, naslouchání, postoj, přesvědčení či dokonce harmonie*, se užívá spíše v psychoterapeutické terminologii. V této chvíli je třeba zdůraznit, že vidím podstatný rozdíl mezi rozhovorem výzkumným a psychoterapeutickým. Samozřejmě. Přesvědčila jsem se však o tom, že je možné, aby se něco takového jako je „setkání“ atd. mohlo uskutečnit i ve vědeckém prostředí.

Dodala bych, že v kontextu zde popisovaných výzkumných rozhovorů bylo přeci jen neuskutečnitelné navázat takový kontakt a vytvořit natolik bezpečné prostředí k tomu, aby bylo možné se „neohroženě“ věnovat tématům, která na sebe v různých obměnách několikrát upozorňovala (například úzkost pramenící z prožité minulosti plné pocitů bezvýchodnosti, bezmoci a beznaděje či sebeobviňování se, nebo také úzkost spojená s představami o budoucnosti související s odchodem svého dítěte s postižením z domova – do chráněného bydlení). Dále pak i to, že podrobnější zkoumání by vyžadovalo zejména opakované setkávání s účastníky výzkumu a vytvoření bezpečného vztahu mezi rodiči a mnou - výzkumníci (a to nejlépe v terapeutickém slova smyslu), což právě v mnoha ohledech přesahuje rámec výzkumu nejen diplomové práce. Zde sehrál důležitou roli i fakt, že já sama nejsem natolik zkušenou výzkumníci ani terapeutkou a samotné vedení rozhovorů pro mě znamenalo doslova osobní výzvu a vklad. Naučila jsem se například to, že pokud v roli výzkumnice vkročím do života lidí s opravdovým zájmem, mohu už jen tím, že citlivě sdílím vyprávění, i já sama něco nabídnout. Příběhy rodičů mě samotnou naplnily určitou životní moudrostí. Souhlasím s tím, že se lidská moudrost odjakživa předávala prostřednictvím příběhů, pohádek, a tak koluje po generace. A doufala jsem, že i případnému čtenáři nabídnu příběhy rodičů možnost nahlédnout do života lidí „jiného osudu“, nikoli horšího či lepšího.

Zde bych se ještě krátce zastavila nad konkrétním „vědeckým“ přínosem výzkumu. Tak například vyprávění rodičů poukazuje na skutečnost, že oni sami svoji situaci nepovažují za „horší“ či „lepší“ ve srovnání s rodinami se zdravými dětmi. Mluví o prožitcích jisté výjimečnosti, avšak nikoli ve smyslu nadřazenosti či podřazenosti.

Tento jev sociálního srovnávání známe již z teorií L. Festingera (1962), v jehož díle se pojednává o průběhu sociálního srovnávání směrem nahoru („up-ward comparison“ – „lépe než já“) a směrem dolů („down-ward comparison“ – „hůře než já“). Takový aspekt vztahování se k okolí z pozice „nad/podřazené“ se ukázal v tomto případě jako nepřiléhavý, jako pohled někoho „zvenci“, kdo nesdílí podobnou zkušenost. Za přínosnější považuji, když už hovořit o sociálním srovnávání, tak o srovnávání na základě principů „podobnosti“ či „odlišnosti“ (známých již z Gestalt psychologie), pro což sami rodiče užívali slov „jsme lidé podobného osudu“. Tímto jsem chtěla jen naznačit, že i takto realizovaný výzkum má své konkrétní vědecké výstupy.

Jako další pozitivum obecně pro výzkum vidím v tom, že je možné realizovat málo strukturovaný design výzkumu a přitom dostát metodologické korektnosti. Navíc mi takový postup přinesl tolik energizující pocit tvořivosti, bez kterého bych možná práci nedokončila s pocitem vlastnoručně dobře odvedené práce.

A ještě otočení se čelem negativům výzkumu. Například vratká míra osobního nasazení, emoční angažovanosti ve vztahu s respondenty či obecně k problematice. Ano, jistá dávka mi byla někdy nápomocí, jindy slepou uličkou, ze které mě vždy svou zpětnou vazbou vyvedli kolegové výzkumníci. Osobně jsem se již dříve trochu poučila o efektivnějším hospodaření s vlastním nasazením, ovšem tento výzkum pro mě byl novým terénem, kde jsem opět měla možnost prověřit svá přesvědčení, jak moc je pro mou profesi důležité umět se postarat sama o sebe, o svou „psychohygienu“. Tedy nakonec byl tento výzkum náročný jak na organizaci a časové požadavky, tak na vlastní osobní nasazení výzkumnice.

Závěrem

Tedy vztah výzkumník - respondent jako sdílení zkušenosti s druhými lidmi. Viděno z perspektivy času - má svůj průběh, svou minulost (zájem o problematiku), svou přítomnost (samotné setkání), svou budoucnost (prezentace výsledků, zpětná vazba, zkušenost).

Rozdíl, kterým se dle mého názoru takovýto výzkumný vztah od většiny „ryze osobních“ vztahů liší, je jeho předem stanovený začátek a konec, je limitovaný trváním výzkumu. Vztah navázaný mezi výzkumníkem a respondentem může také tyto hranice jednoduše přesáhnout, což je ostatně záležitostí jen každého z nás. Zakončila bych tím, že ať vztah nabývá jakékoli podoby, už z jeho samotné zde nevyřčené podstaty, nám nebývá lhostejný.

Zbývá již jen otázka, nakolik text jako je tento může v případném čtenáři vzbudit zájem o diskusi například o tom, nakolik jsou slova jako je *setkání, sdílení, vcítění, intuice či dokonce harmonie, dále opravdový zájem, naslouchání, postoj badatele, přesvědčení* legitimní ve vědeckém prostředí.

Literatura

Čermák, I. (2001): *Hermeneuticko-narativní přístup k validitě interpretace nálezů v kvalitativně pojatém psychologickém výzkumu*. In: Heller, D., Sedláková, M., Vodičková, L.(Eds.), *Kvantitativní a kvalitativní výzkum v psychologii*, Psychologický ústav AV ČR Praha, Českomoravská psychologická společnost, 42-51.

Čermák, I., Lindénová, J. (2000): *Povolání: Herec. Kritické momenty v pracovním životě herců*. Větrné mlýny, Psychologický ústav AV ČR Brno.

Čermák, I., Miovský, M. (Eds.). (2000): *Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí*. Sborník z konference, Psychologický ústav AVČR Brno, Albert, Boskovice.

Čermák, I., Miovský, M. (Eds.). (2002): *Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí*. Sborník z konference, Série metodologie. Psychologický ústav AVČR Brno, Scan, Tišnov.

Čermák, I., Štěpaníková, I. (1997): *Validita v kvalitativním psychologickém výzkumu*. *Československá psychologie*, 41, 510-519.

Čermák, I., Štěpaníková, I. (1998): *Kontrola validity dat v kvalitativním psychologickém výzkumu*. *Československá psychologie*, 42, 50-62.

Dytrych, Z., Matějček, Z. (2001): *Jedna zkušenost s metodou Životního příběhu*. *Psychiatrie*, 4, 256-260.

Festinger, L. (1962): *The Psychology of Insufficient Reward*. Stanford, Stanford University Press.

Maione, P. V. (1997): *Creating Clinical Qualitative Research studies*. *The Qualitative Report*, 3, 2, <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR3-2/maione.html>, (15.11.2003).

Smékal, V. (2001): *Kvalitativní přístup jako metodologie nové psychologie*. In: Heller, D., Sedláková, M., Vodičková, L.(Eds.), *Kvantitativní a kvalitativní výzkum v psychologii*, Psychologický ústav AV ČR Praha, Českomoravská psychologická společnost, 5-14.

Straus, A., Corbin, J. (1999): *Základy kvalitativního výzkumu - postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Sdružení podané ruce, Brno, Albert, Boskovice.